

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING O‘RGANLILISHI VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Iroda Nurullayeva

Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

inurullayeva336@mail.com

ANNOTATSIYA

Frazeologik birlik va uning ta’rifi. Har qanday til o‘zining ichki va tashqi tuzilishiga ega. Shunga ko‘ra uning imkoniyatlari kengayib boraveradi. Frazeologik birliklarning o‘rganilish tarixi, tilshunoslikda frazeologik birliklarning ahamiyati va uslubiy xususiyatlari bayon qilindi.

Kalit so‘zlar: Frazeologiya, frazeologik birlik, ibora, barqaror birikmalar, frazeologik chatishma, idioma.

Mamlakatimizning mustaqillikka erishishi ko‘pgina imkoniyatlar eshigini ochdi, xalqimizning turmush tarzi, milliy-madaniy hayotiga ulkan ijobiy o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Jamiyatimizda barcha sohalarda ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda. Bu islohotlar ichida milliy va madaniy qadriyatlarni saqlab qolish, yosh avlodni vatanparvarlik tuyg‘ulari asosida tarbiyalash borasida Istiqlol sharofati bilan unutilgan milliy qadriyatlarimiz tiklanmoqda, xalqimizning hayoti darajasi va turmush sifatini har tomonlama yuqori bosqichga chiqarish uchun keng miqyosda olib borilayotgan ishlar eng muhimi hisblanadi. Bejizga Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev “Yangi O‘zbekiston strategiyasi”da “Biz taqdim etayotgan strategiyaning maqsadi milliy o‘ziga xosligimizni, asrlar sinovidan o‘tgan an’analarimizni, iymon-e’tiqod bilan yashash kabi hayotiy tamoyillarimizni ham saqlab qolish, ham yuksaltirishga qaratilgandir”¹ degan g‘oyani ilgari surmayapti.

Darhaqiqat, so‘nggi yillarda yurtimizning madaniyatini yanada rivojlantirish, yangi O‘zbekistonning yangi kelajagini yaratish, ma’naviyatimizning asosi hisoblangan adabiy tilimizni boyitish, ta’lim jarayonida yoshlarimiz ongiga milliy o‘zligimizni singdirishga katta e’tibor qaratilmoqda.

Har qanday til o‘z ichki va tashqi imkoniyatlari asosida doimo boyib boradi. Tilning ichki tomonlama boyishida frazeologizmlarning ham o‘rni bor. Bu haqida I.V.Arnold quyidagi fikrni bildirib o‘tadi: “Har qanday tilning boyishi faqat yangi

1 Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси – Тошкент: Ўзбекистон, 2021. – Б. 275.

soʻzlar yasalishi hisobiga emas, balki turgʻun birikmalarning ortib borishi hisobiga ham sodir boʻladi”².

Hozirgi kunda soʻzning leksik, grammatik, semantik jihatlari keng oʻrganilgan boʻlsa-da frazeologiya sohasida bunday deya olmaymiz, frazeologik birliklarni tilning uzviy ajralmas qismi sifatida koʻrib chiqish, frazeologiyaning umumiy va oʻziga xos tomonlarini, semantik va leksikografik xususiyatlarini mukammal oʻrganib chiqishni taqozo etadi. Frazeologizmlar haqida fikr yuritilar ekan, avvalo, uning lugʻaviy maʼnosiga eʼtibor qaratsak. Frazeologiya yunoncha soʻz boʻlib, “phrasis” - ibora, “logos” - taʼlimot, yaʼni “iboralar haqidagi taʼlimot” degan maʼnoni anglatadi. Rus tilshunosi V.V.Vinogradov frazeologizmlarning oʻrganilishi yuzasidan oʻz fikrlarini bayon qilgan ekan, shunday deydi: “Frazeologiya terminni dunyo tilshunosligida 1558-yil ingliz adabiyotshunosi Neander tomonidan ilk marta qoʻllangan”. Yana bir boshqa manbada keltirilishicha bu atama ilk bor 1928-yilda Y.D.Polivanov tomonidan qoʻllanilgan deyiladi: “Men morfologiyaga nisbatan sintaksis qanday aloqada boʻlsa, leksikaga nisbatan xuddi shunday munosabatga kirishuvchi maxsus fanni “frazeologiya” degan terminni qoʻllashni lozim topdim”³. “Frazeologizm – bu tuzilishi jihatdan soʻz birikmasiga yoki gapga teng boʻlgan, umumlashgan maʼno anglatadigan, leksik elementlari qisman yoki toʻliq koʻchma maʼnoga ega boʻlgan, turgʻun leksik-semantik birlikdir”⁴.

Tarixga nazar tashlaydigan boʻlsak, frazeologiya boʻyicha koʻplab tilshunolar tadqiqot ishlarini olib borganlar. Xususan, jahon tilshunosligida frazeologiya nazariyasiga dastlab shveysar-fransuz tilshunosi Sh.Balli (1865-1947) asos soldi, u tashqi belgiga nisbatan ichki belgi ahamiyatli va eng qimmatli ekanligini isbotladi va frazeologik birikmalarning tashqi va ichki belgilarining bir-biridan farqini ajratib koʻrsatib berdi. Bu nazariya frazeologiyani yanada keng tadqiq qilish va uning tilshunoslikning alohida fan sohasi boʻlib shakllanishida muhim taʼsir koʻrsatdi. Sharll Balli oʻzining “Stilistika ocherki” (1905) asarida soʻz birikmalarining besh turini farqlab koʻrsatib bergan. U yana bir asari: “Fransuz stilistikasi” (1909) sida odatiy va frazeologik birliklar qatorini erkin birikmalar va frazeologik birliklarning tarkibiy qismi sifatida talqin etgan. Sharll Balli ushbu asarlariga frazeologizmlarni oʻrganish boʻyicha maxsus boblar kiritgan. Shuningdek, Ferdinand de Sossyur ham frazeologiya haqida oʻz nazariyasini bildirdi. U “Umumiy tilshunoslik kursi” (1916) asarida sintagma va uning belgilari haqida fikr yuritgan ekan, – “Tilda shunday tayyor

2 Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М: Высшая школа, 1969. – С. 187.

3 Umarxoʻjaev M.E. Olmon tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. – Andijon: ADTPI, 2010. – B. 55.

4 Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент: 1991. – Б. 207-272; Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД. – Ташкент: 1991. – С. 40-47.

birikmalar borki, ularning uzual xarakteri ma'nosi va sintaktik xususiyatidan kelib chiqadi. Ularni tayyorgarliksiz qo'llash mumkin emas, chunki bunday birikmalar tayyor holda an'anaga ko'ra qo'llanadi", - deb aytgan edi.

Frazeologik birliklar lug'aviy birlik sifatida. Frazeologik birliklar kelib chiqishi jihatdan juda qadimiy bo'lsa ham, ularni ilmiy va amaliy tadqiq etish nisbatan yosh hisoblanadi. Frazeologiya atamasi yunoncha phrasıs—"frazı", logos—"tushuncha", "ta'limot" bo'lib, tilshunoslikning frazeologik birliklarini o'rganuvchi bo'limi deb talqin qilinadi. Tilshunoslikda esa ular frazeologizm, frazeologik birlik, frazema, ibora, idioma kabi bir qancha atamalar nomi ostida o'rganiladi.

Frazeologik birliklarni o'rganish va tadqiq etish tilshunos olimlarni qadimdan qiziqtirib kelgan. XIX asrgacha iboralar lug'atshunoslik tarkibida o'rganilib kelingan va bunda ularning faqat ma'nolari, etimologiyasi bayon etilgan.

Frazeologiya bahsida nima o'rganiladi? Frazeologiyada tuzilishiga ko'ra so'z birikmasiga yoki gapga teng, semantik yaxlit, umumlashgan ma'no anglatadigan, obrazli va ko'chma ma'noli frazeologik birliklarning tarixiy taraqqiyoti va hozirgi holati, nutq jarayonida yaratilmay, so'z kabi tilda tayyor holda bo'lgan "to'nini teskari kiymoq", "qo'lini yuvib, qo'ltig'iga urmoq", "kalavanning uchini yo'qotmoq", "qo'y og'zidan cho'p olmagan", "og'zi qulog'ida", "yuragiga qil sig'maydi", "do'ppisi yarimta", "sirkasi suv ko'tarmaydi", "bino qo'ymoq", "o'takasi yorilmoq", "og'iz ochmaslik" kabi frazeologik birliklarni o'rganadi.

V.V.Vinogradov frazeologizmlarni tadqiq qilar ekan frazeologik ma'noning o'ziga xos xususiyati, shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarga bo'linishi, grammatik tabiati va sintaktikasiga alohida e'tibor qaratadi.

V.V.Vinogradov frazeologizmlarning leksik-semantik tasnifini yaratgan. Ushbu tasnifga ko'ra u frazeologizmlarni uchta katta guruhga bo'ladi:

1. Frazeologik chatishma yoki idioma. Bu guruhga ma'no tomondan qismlarga ajralmaydigan, ma'lum bir obraz hosil qiladigan, umumiy holda birikmani tashkil etadigan iboralar kiradi. Masalan, *tuyaning dumi yerga tekkanda, toshbaqa tog'ga chiqqanda* kabi.

2. Frazeologik butunlik. Bunda umumiy tarzda ko'chma ma'no hosil qiladigan, yaxlit ma'no ifodalovchi, ibora tarkibidagi so'zlar ma'nolarning birlashuvidan kelib chiqadi. Misol uchun: *ignaning ustida o'tirmoq, ko'ngliga g'ulg'ula tushmoq.*

3. Frazeologik qo'shilma. Bu guruhda ko'chimning bitta so'z asosiga qurilishi va boshqa so'zlarning birikib ma'lum bir frazeologik ma'no hosil bo'lishidir: *gapning po'st kallasini aytmog, ovozini o'chirib qo'ymoq.*

Bu tasnif bir qancha tillarga tarjima qilinib, tilshunoslikda keng qo‘llanildi. Jumladan, N.M.Shanskiy ushbu tasnifdan foydalanib frazeologizmlarning to‘rtinchi turini *frazeologik ifoda* (frazeologik ibora) deb qo‘shib qo‘yadi.

Frazeologik sinonimiya deganda bir ma‘noni ifodalovchi turli tuzilishdagi frazeologizmlar tushunilsa⁵, frazeologik variantlanish esa umumtil frazeologizmlari asosida yuzaga keladi va ular ma‘lum frazeologizmga asoslanadi, yoki tilda mavjud bo‘lgan frazeologizmlardan o‘sib chiqqan bo‘ladi. Masalan, *ko‘ngliga tugib qo‘ymoq, yuragiga tugib qo‘ymoq, qalbiga tugib qo‘ymoq* kabi iboralar variantdoshlikni hosil qilsa, *alifni kaltak deya olmaslik, alifni tayoq deya olmaslik* kabi iboralarning sinonimi sifatida *qornini yorsa, alif chiqmaydi* shakli olinadi.

⁵ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз, 2019.